

ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ В ДОБУ БАРОКО (XVII–XVIII СТ.)

УДК 7.034.7

Н. К. Петрук

Друга половина XVII–XVIII ст. – надзвичайно важлива доба в українській історії. Це був час великих змін у свідомості, культурі, у всіх сферах людської життєдіяльності. Він насичений драматичними подіями, громадянськими конфліктами та різними соціальними катаклізмами. Складність, неоднозначність і суперечливість людського буття знайшла своєрідне відображення в культурі українського бароко, вплинула на загальний характер та спрямованість педагогічної думки цього часу.

Метою статті є аналіз світоглядних і філософських засад української педагогіки в час бароко. Враховується те, що бароко в Україні було духовною епохою, яка поєднала в єдине ціле різні, навіть часто протилежні, вияви українського життя, різновекторну спрямованість людської діяльності, інтегрувала все багатоманіття культури. Усвідомлюючи неоднозначність та суперечливість українського життя в XVII–XVIII ст., видатні мислителі бароко (Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, Данило Туптало, Іван Максимович, Іван Величковський, Іван Орновський, Семен Климовський та ін.) осмислювали природу людини, характеризували її моральні і духовні якості, з'ясовували можливості творення ідеальної людської спільноти. Різні виміри українського бароко досліджуються сучасною наукою – філософією, культурологією, літературознавством, педагогікою (В. Нічик, В. Крекотень, А. Макаров, Д. Наливайко, В. Шевченко, Л. Ушкалов).

Аналіз загальнофілософських та світоглядних передумов розвитку барокової свідомості надає змогу прослідкувати зв'язок українського бароко як з українським національним менталітетом, так і з процесами формування специфічних форм життєтворчості особистості. Бароко – складне та неоднозначне явище в історії української культури. Власне в добу бароко

відбулося своєрідне усвідомлення складності і невпорядкованості світу, його неоднозначності та суперечливості. Барокова свідомість виробила антитезу формам хижацького егоїзму й екзальтованого індивідуалізму, в які могла виродитися, а в багатьох випадках і виродилася необмежена абсолютизація ренесансного індивідуалізму. Образ реальності, що виникає в свідомості барокової людини – це свого роду попередження, протест проти одномірності людського життя та культури, надмірної абсолютизації тих чи інших сторін людської діяльності.

Прогрес у розвитку природничих наук, суспільні протиріччя, які мали місце в час бароко, призвели до того, що в очах людини XVII ст. були зруйновані вироблена ренесансною свідомістю цілісна, раціоналістично-оптимістична картина світу й ідеал гармонійної людини. Типовим для барокового світобачення є очевидний перехід від ренесансного антропоцентризму до теоцентризму. На зміну високій ідеалізації людини приходять традиційне усвідомлення того, що людина – це не центр світу, організованого за законами розуму та гармонії, що вона залежить як від Бога, так і від могутніх, стихійних сил природи, які не контролюються її розумом та волею.

У контексті барокового мислення відбуваються помітні зміни в оцінці людини та її можливостей, що, безперечно, впливало на характер педагогічного дискурсу в Україні XVII–XVIII ст. Ренесансна ідеалізація людини поступово змінюється уявленням про те, що людська природа не така вже й досконала, в ній сфокусовано протилежні начала – добро та зло, у своїх вчинках і діяннях вона керується не лише розумом, а й пристрастями, емоціями тощо. Барокові мислителі прагнули розібратися в трагічності та неоднозначності людського буття, прояснити для себе те, що є незбагненим для розуму і серця. І це прагнення трансформувалось в ідеї виховання моральної, духовно досконалої людини, яка орієнтується на особливі потреби, почуття та цінності. Образ людини і світу в бароковій свідомості характеризуються внутрішнім

драматизмом, суперечливістю та трагічністю. Бароко втратило віру в існування гармонії природного і духовного, гармонії між людиною та суспільством.

Співзвучні загальному духові українського бароко педагогічні ідеї і погляди розвивались у богословсько-полемічних трактатах, казаннях, житіях святих, різдвяних та великодніх містеріях, псалмах, кантах. В українській бароковій творчості утверджувалась жанрово-стильова система, що мала багато спільного з європейською літературою нового часу. У XVII–XVIII ст. посилено культивуються барокові стильові елементи – ускладнені метафори і риторичні фігури, ефектні контрасти й антиномії, емблематика, оксюмори тощо, формується бароковий стиль, який виразно виявляється у творчості багатьох письменників – від Софронія Почаського до Григорія Сковороди.

Найбільш загальною рисою українського бароко було те, що воно характеризувалось, передусім, “власною всеосяжною релігійністю”. Визначальними в українській бароковій літературі є христологічні мотиви, а христоцентричність виступає однією з основних ідейних засад барокової літератури [8, с. 10]. В українському бароко людина та її життя розглядаються в контексті осмислення універсального зв’язку з Богом, приписи християнської моралі визнаються основними орієнтирами людської поведінки.

Бароко було часом непротим і драматичним для людини розумної. Сумніви в здатності виключно людського інтелекту досягнути світ та зробити людське життя розумнішим помітні в творчості Л. Барановича, І. Максимовича, І. Величковського та ін. У кризовий для ренесансної людини час змінюється, власне, саме бачення людини, змісту її діяльності, сенсу життя. Усвідомлюється також те, що людина втратила відчуття стійких, стабільних основ існування, що перед нею постала необхідність як вибору свого життя і тих чи інших форм соціальної поведінки, так і відповідальності за свої дії.

Ренесансний антропоцентричний світ, організований відповідно до вищих законів розумності та гармонії, змінився в добу бароко динамічним, контрастним, неспокійним: “світ химерний, – пише видатний поет другої половини XVII ст. Хома Євлевич, – і “врем’я се мізерне” [5, с. 252]. В

українській літературі другої половини XVII ст. чільне місце посідає тема “світових марностей”, суєтності світу. Гостро підкреслюється нестійкість та плинність усього земного. Хоча, звісно, ця плинність надавала особливої динаміки людському життю.

Творячи образ духовної, моральної людини, ренесансні мислителі різко критикують існуючий земний світ, який, на їх думку, є нестерпним, побудованим на злі. Земне життя у бароковій свідомості взагалі не отримує позитивної оцінки. Воно сприймається як неістинне і тимчасове, як панування суцільного зла. Світ “весь в злѣ лежить”, світ – це “суть суєтна”, – пише в “Мечі духовному” Л. Баранович [1, арк. 174, 294]. І цей світ тісно тримає людину в своїх сітках: “Но понеже весь мір во злѣ лежит, всегдашними бѣдами сердце озлобляемое, точію да не возлюбим его. Ловит нас мір, аки птицы сѣттю, аки рыбы удицею” [2, арк. 295]. У таких умовах людині належить вистояти та не спокуситися мирськими благами.

І. Галятовський засуджує людей, які живуть земними потребами і бажаннями, люблять лише золото та срібло, не дбають про Бога і в результаті віддаляються від нього. Такі люди “золотою и срѣбною сѣттю ловлены и до пекла запроваджены бывають” [4, с. 68]. Не сприймає несправедливості та контрастів земного світу також А. Радивиловський. “...На сем облудном свѣтѣ, нехай не вѣдати в яких кто оплываєт достатках, нехай яких кто заживаєт утѣх и роскошей, жадною мѣрою правдиве себе щасливим почитати не может”, – з гіркотою пише він. [6, с. 339]. Тому проповідник пристрасно критикує зло і недостойну поведінку, що суперечить істинному призначенню людини в світі.

Суто барокове світовідчуття, побудоване на протиставленні земного та небесного світів, пронизує творчість Івана Максимовича й Івана Величковського. Зокрема, із звабами земного світу (славою, гордістю, пихою, хитрістю, розкошами, заздрістю, ненавистю, службами) у І. Величковського асоціюється зло. Але все це – суцільна суєтність, “минут и прочая безчисленная суєтная”. Поет пише про марність земного світу, про нетривалі та нестійкі його цінності і зваби. А світ добра (“минуты добрых”) порівнюється

І. Величковським з “минутами” мук, бід, скорботи, сліз, наруги, убозства, каліцтва. Критикуючи світ та малюючи у своїй уяві форми ідеального існування, І. Величковський обстоє ідею християнської рівності всіх людей і таких відносин між людьми, що унеможливають вияви зла, злоби [3, с. 136].

Атрибутом земного існування й одночасно одним з основних об’єктів критики у багатьох українських мислителів стає багатство. На думку Л. Барановича, багатство належить до “мимотекущих” цінностей. Багатство, як влада та слава, мають сенс лише тоді, коли вони використовуються на славу Божу і є свідченням любові до ближнього. При цьому ідоли, срібло та золото – це “дѣло рук человеческих” [2, арк. 70]. Скептично ставляться до багатства І. Величковський, І. Галятовський, А. Радивиловський. Українські мислителі переконані, що в людині треба бачити, передусім, глибинні багатства, багатства душі, що возвеличують її.

Особливою сутністю буття постає у бароковому мисленні людина. Л. Баранович вважає людину вершиною божественного творіння. “Яко Бог между всѣми видимыми своими творениями, честнѣйшее твореніе хотят имети человека”, – пише він [1, арк. 43 зв.]. Мислитель ідеалізує людину, пише про “царство честных и благородных людей”, хоча визнає при цьому, що в людині присутня і гріхозна природа, а ідоли – срібло та золото – це також справа рук людських [1, арк. 44]. Як незаперечна істина визнається та, що людина в земному світі є слабкою, немічною і недосконалою, вона приречена “бысть в немощи, егда беззаконія инша, яко бремя тяжко отяготѣша на нем” [1, арк. 5].

Людина є зосередженням доброго та злого, високого і низького. У вуха людини входять різні гріховні речі та мирські зваби, “гласы дѣвольские корчемныя”. Людина ж мусить чути, передусім, Слово Боже, яке втілюється в ділах. Людина, яка концентрується лише на своїх почуттях і бажаннях, є безсилою в світі. Навіть розум людський виявляється немічним. Тому мислитель робить досить категоричний висновок: у земному житті люди ніколи не досягають досконалості та справжньої мудрості.

У земному житті людина не мусить уподібнюватися тварині, насолоджуватися плотськими речами, як тварина травою. Людина покликана “умаляти”, “усмиряти” свою плоть, навчитися “воздѣржанію”, думати не про земні справи, а про “горныя” [2, арк. 91]. Для того, щоб бути людиною, мислитель закликає дивитися більше на небо, а не бути скотом немислимим. Він переконаний в тому, що людині треба наполегливо відмежовуватися від скверни і гріха. Принади видимого світу, на думку Л. Барановича, ніколи не можуть бути сенсом людського життя. Вічної слави досягає той, хто орієнтований на світ невидимий, світ вищих сутностей. Лише любов до істинного Бога є сенсом людського життя.

З помітним співчуттям Л. Баранович пише про те, що людське життя обтяжене численними пороками, воно нетривале та нестійке. У земному існуванні людина – це тимчасова істота; на землі “человек суетѣ уподобится. Дни его, яко сѣнь преходят: сей человек суеты всякая кромѣ и неизмѣняем” [2, арк. 96]. Душа і думка знаходяться, розриваються між двома світами, між буттям наявним та буттям невидимим. Наслідком такого роздвоєння і стала розірваність людського життя, по суті, двовимірність людського існування в світі.

Людина в бароковій свідомості – це, свого роду, проекція суперечливості та трагічності світу в цілому. Неоднозначність людського буття осмислюється в бароковій літературі через опозицію – “сльози-сміх”. Сльози, плач – це природна реакція людини на тимчасовість і марність людського життя. Так людина виражає нікчемність свого існування перед вічністю Бога [7, арк. 66, 233–233 зв.]. Усвідомлення тимчасовості свого перебування у світі робить життя людини безрадісним та печальним. Тому вона, як правило, звертається до Бога зі слізьми. У бароковій літературі життя людини характеризується як існування в долині сліз. Проте, незважаючи на те, що сльози супроводжують людину впродовж її життя, вона не повинна боятись свого важкого шляху і не втікати від “скорби”. Плач звільнює душу людини від гріха і сльози – це шлях до порятунку. “Научи нас плакаться горко, да слезами огонь страстей наших

угасим”, – пише Л. Баранович [2, арк. 229]. Блаженим є той, хто плаче і хто в плачі знаходить втіху. Зі слізьми людина йде до небесної радості, сподіваючись на вічні радощі Царства небесного. І з плачем людина йде із земного світу.

Можна стверджувати, що тема людини, її життєвого шляху, проблем її виховання окреслюють проблемне поле української педагогіки доби бароко. Українські барокові мислителі намагались сформулювати основні ціннісні орієнтири виховання християнина, спрямувати людину на шлях служіння Богові, а не догоджанню своїм земним тимчасовим інтересам.

Закономірною в контексті духовних пошуків барокової доби стала увага до проблем людської моралі. Мораль розглядається як якість, яка необхідна людині для будівництва нового буття. Л. Баранович висловлює впевненість, що змінити світ, який “у злѣ лежить”, можна лише високоморальною діяльністю людини. До того ж він наголошує на значенні виховання в людині моральних чеснот: до вищого рівня буття людина прокладає собі шлях “чистотою, нищетою и послушанієм” [2, арк. 41]. Не меншу роль в удосконаленні людини відводить Л. Баранович і смиренності. Зразок смирення, на його думку, демонструє своїм життям Ісус Христос – “Господь бо гордым противится, смиренным же дает благодать” [2, арк. 226, 272]. Важливою чеснотою є також поміркованість. Проте не викликає особливої симпатії у барокових мислителів безмірна земна активність людини. І. Галятовський нагадує, що не гордість та возвеличення земної пихи, а покора і смиренність повинні бути основними якостями людини. Саме вони уберегають людину від гріха. Відповідно до цього визнається, що смиренність – це прямий шлях до Царства небесного. І. Галятовський звертається до людини: “Захочай человек, покору, сповѣдайся з покорю грѣхов своих, то волный ль сѣтей греховных зостанеш, поневаж гды святыи Антоній, великии пытал, кто может ся тых сѣтей укронити, почул з неба голос мовячій: покора” [4, с. 69].

Велике значення для становлення гуманістичних вимірів української педагогіки XVII–XVIII ст. мала висока оцінка доброчесної та милосердної поведінки людей, які ведуть моральне життя, роблять добрі вчинки, роздають

своє добро убогим на шпиталі, церкви, монастирі і таким чином не попадають у сіті гріховного світу. Українські мислителі XVII–XVIII ст. багато уваги приділяють викриттю зла, гріхів, аморальності, тобто поведінки, протилежної високим ідеалам людського життя. Найбільшими ж гріхами вважаються гордість, самолюбство, гнівливість, заздрість, пияцтво, розпуста.

Отже, у творчості відомих представників українського бароко земне життя людини, бажання насолоди, індивідуалістичні прагнення й егоїстичні пристрасті доповнювались свідомим обмеженням їх і вихованням християнської моральності. Звертаючи велику увагу на проблеми християнської моралі, українські мислителі наповнювали абстрактні християнські добродієвності конкретним актуальним змістом, витлумачуючи їх так, як того вимагало реальне тогочасне життя.

Разючі контрасти духовного життя спонукали багатьох видатних представників української культури, які бачили сенс людського існування в духовному житті, вірі в Бога та моральному самовдосконаленні, до заперечення цінностей мирського життя, до відходу від бачення, а то й різкого заперечення розумних стійких основ буття в цілому.

Мислителі бароко, звісно, далекі від думки про те, що людина є досконалою, розумною та гармонійною істотою. Тому думка бароко робить поворот, власне, від ренесансного бачення самої людини і змісту її діяльності до релігійного, навіть містичного. Проте, саме завдяки бароко в українській педагогіці утверджується цінність високої моральності та духовності людини, що відкривало перспективу постійного вдосконалення і виховання особистості з дотриманням загальнолюдських приписів моралі.

Суттєве значення в контексті розвитку української гуманістичної педагогіки мали зроблені бароковими діячами акценти щодо можливостей реалізації людиною своїх талантів та здібностей, передусім, у сфері художнього і поетичного мислення, а не через створення строгих раціональних концепцій.

Отже, у добу українського бароко формулювались філософсько-світоглядні засади розвитку української педагогіки XVII–XVIII ст. Важливим

наслідком поширення ідей бароко в українській свідомості було формування своєрідної ієрархії цінностей з очевидними пріоритетами моральності та духовності в людині. Якщо діячі Ренесансу визнавали цінність усіх людських бажань і земних прагнень, то бароко повернулося до ієрархічної системи життєвих цінностей, створило теоретичну модель людської спільноти, яка виступала “механізмом” узгодження низьких земних бажань, егоїстичних пристрастей та високих моральних норм і цінностей. Бароковою свідомістю творились також свого роду компенсаторні моральні та психологічні механізми “захисту” від недосконалості земного світу, які були покликані підтримати людину, віднайти моральні основи життя.

Перспективи подальших досліджень в царині історії української педагогіки XVII–XVIII ст. стосуються вивчення діалогічності як невід’ємної риси діяльності особистості в добу українського бароко.

Список використаної літератури

1. Баранович, Л. Меч духовный, еже есть глагол Божий, на помощь церкви воюющей, из уст Христовых поданный, или книга проповедей Слова Божего / Л. Баранович. – К., 1666.

2. Баранович, Л. Трубы словес проповедных на нарочитые дни праздников господских Богородичных, ангельских, пророческих и т. д. и т. п. / Л. Баранович. – К., 1674.

3. Величковський, І. Твори / І. Величковський ; підгот. тексту та коментар В. П. Колосової та В. І. Кречотня ; відп. ред. Л. Є. Махновець. – К. : Наукова думка, 1972.

4. Галятовський, І. Ключ розуміння / І. Галятовський ; підгот. до вид. І. Л. Чепіга ; відп. ред. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985.

5. Євлевич, Х. Лабіринт / Х. Євлевич // Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія : у 2-х ч. / відп. ред. В. М. Нічик. – К. : Наукова думка ; Вид-во С. Павличко “Основи”, 1995. – Ч. 2. – С. 250–266.

6. Радивилівський, А. Легенди, анекдоти, фацеції, міфи, казки, байки, диспути, паратоми / А. Радивилівський // Кречотень В. І. Оповідання Антонія

Радивиловського: З історії української новелістики XVII ст. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 208–382.

7. Транквилион-Ставроецкий, К. Євангелие учительное : у 2 ч. / К. Транквилион-Ставроецкий. – Рахманов, 1619. – Ч. 1. – 360 арк.

8. Ушкалов, Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть / Л. Ушкалов. – Харків : Акта, 1999.